

**Koenraad Ouwens**

**Het feest van de mensenvissers:  
tussen Rome en Parijs ligt de weg naar Utrecht**

**in: Met het oog op morgen:  
Ecclesiologische beschouwingen aangeboden aan Jan Visser,  
Zoetermeer 1996, p. 115-148**



# Inleiding

Liturgische boeken die niet door mensenhanden zijn gemaakt, zijn in de geschiedenis van de christelijke eredienst buitengewoon zeldzaam, zo zij al bestaan. Doordat gebeden- en gezangenboeken altijd het werk van mensen zijn, weerspiegelen ze, ondanks de aantoonbaarheid van het historische ontwikkelingsproces dat ze vaak hebben ondergaan, van hun tekstuele gelaagdheid die hiermee samenhangt, van ingrepen en wijzigingen op gezag van kerkelijke of burgerlijke overheden en van talloze andere factoren die hun vorm en inhoud hebben bepaald, altijd iets van de idealen die hun samenstellers hebben gekoesterd ten aanzien van de kerk en de samenleving. In de overvloed aan liturgische teksten die de geschiedenis van het christendom heeft opgeleverd is, hoe diep ook onder de oppervlakte van de gestalte die zij uiteindelijk hebben aangenomen, haast altijd nog wel iets te bespeuren van antropologische, sociologische, theologische en ecclesiologische inzichten en denkbeelden – en hier en daar zelfs van vergissingen en obsessies.

In dit artikel wil ik, uitgaande van een vergelijking van teksten voor de feestdag van de apostelen Petrus en Paulus op 29 juni in het *Breviarium Romanum* van 1568 enerzijds met die in het *Breviarium Ecclesiasticum* van 1744 anderzijds, niet alleen significante verschillen, maar ook relevante overeenkomsten tussen de beide brevieren aan het licht brengen, met name op het gebied van de visie op kerk en ambt.

## Gallicaanse liturgische boeken en hun invloed in Nederland

Het *Breviarium Ecclesiasticum* behoeft wellicht meer toelichting dan het ‘klassieke’ Romeinse brevier. Het is een brevier dat in 1744 het licht zag en als ondertitel heeft: *ad usum metropolitanae ecclesiae Ultrajectensis et cathedralis ecclesiae Harlemensis accomodatum*. Het is dus bestemd voor de Cleresie, die van haar ideaal, de continuering van de lokale kerkorganisatie, twee jaar eerder, in 1742, weer iets gerealiseerd zag in de persoon van een bisschop van Haarlem, Hiëronymus de Bock. Hoewel het *Breviarium Ecclesiasticum* een Noord-Nederlandse uitgave is, staat

het in de traditie van het zogenaamde liturgische (neo)gallicanisme van het zeventiende- en achttiende-eeuwse Frankrijk.<sup>1</sup> Grote delen van het brevier zijn niet meer dan kopieën van het *Breviarium Parisiense* van 1736.<sup>2</sup> Oorspronkelijk lijken de officies voor de feesten van de Nederlandse heiligen te zijn, die in een supplement bijeengebracht zijn.

Een van de problemen bij de bestudering van de riten die in Frankrijk in deze periode tot ontwikkeling zijn gekomen en die zich duidelijk van de Tridentijnse eenheidsliturgie onderscheiden, is dat de gallicaanse liturgie het onderspit heeft gedolven en dat haar geschiedenis door de overwinnaars geschreven is. Dit geldt voor verreweg de meeste auteurs die zich met dit onderwerp hebben beziggehouden. In zijn *Institutions liturgiques* geeft Prosper Louis Pascal Guéranger (1805-1875) een veelheid aan details over deze liturgische vormen, maar hij brengt evenzeer

---

<sup>1</sup> De term 'neogallicanisme' ter aanduiding van de liturgische beweging in Frankrijk in de 17de en 18de eeuw moet als onjuist worden beschouwd. Er is hier geen sprake van een imitatie van een geïdealiseerd verleden, zoals bijvoorbeeld bij 'neogothiek' het geval is. De Gallische liturgie, die ten tijde van Karel de Grote en Lodewijk de Vrome door de Romeinse werd verdrongen, wordt hier niet geïmiteerd. Men kan beter spreken van de Gallische liturgie zonder meer, wanneer deze westerse liturgiefamilie wordt aangeduid, en van de gallicaanse wanneer de beweging in de tijd van de Verlichting is bedoeld, die weliswaar betrekkingen heeft met het ecclesiologische, canoniekrechtelijke en politieke Gallicanisme, maar hiermee zeker niet identiek is. De aanduiding 'liturgisch gallicanisme' is niet die van een duidelijk omschreven of georganiseerde beweging die in dienst van een program dat door kerkpolitieke motieven is gedictieerd, zoals Prosper Guéranger meende, maar een verzamelnaam van alle initiatieven die in deze tijd genomen werden en beantwoordden aan de vijf kenmerken die in dit artikel worden genoemd.

<sup>2</sup> Zelfs typografisch zijn de verschillen in de corpora van de beide brevieruitgaven zodanig identiek dat zij uit hetzelfde zetsel zijn vervaardigd en mogelijk zelfs van dezelfde matrijzen. Het loden zetsel werd na de druk van een boek in deze tijd weliswaar omgesmolten, zodat het metaal opnieuw gebruikt kon worden, maar een in dik papier afgedrukte matrijs, waarvan een nieuw zetsel kon worden gegoten, bleef bewaard en kon gemakkelijk worden getransporteerd naar een andere zetterij.

zijn antipathie jegens het liturgische gallicanisme onverbloemd tot uiting.<sup>3</sup>

Ofschoon de Franse bisdommen zich aanvankelijk aan de invoering van het *Breviarium* en het *Missale Romanum* zonder veel terughouding aanpasten en eigen liturgische teksten en gebruiken naar de Romeinse voorbeelden corrigeerden, kwam er later om een veelheid van redenen en door een complex van oorzaken een streven op, de diocesen weer van eigen, van de Romeinse standaard afwijkende liturgieën te voorzien.

De vijf voornaamste aandachtspunten die men in deze gallicaanse liturgieherziening kan herkennen, vormen tevens de belangrijkste verschillen met het Romeinse missaal en brevier<sup>4</sup>.

1. Het sanctorale, dat in de late Middeleeuwen zeer omvangrijk was geworden, was in het brevier van Trente al behoorlijk uitgedund. Toch bleef de heiligenkalender de neiging tot uitbreiding vertonen, die men nu op diocesaan niveau opnieuw trachtte tegen te gaan. Vooral de feesten die in de Veertigdagentijd zouden kunnen vallen, werden geëlimineerd. Door een aantal feesten in liturgische rang te verlagen

---

<sup>3</sup> Deze houding heeft ook in recenter tijd navolging gevonden, o.a. bij F. Cabrol, *Liturgies neo-gallicanes*, in: R. Aigrain, *Liturgia: Encyclopédie populaire des connaissances liturgiques*, Paris 1930, 864-872, H. Leclercq, *Liturgies néo-gallicanes*, in: *DACL IX*, 1636-1729 en J. Hermans, *Benedictus XIV en de liturgie*, Brugge/Boxtel 1979. Objectiever is de informatie die verstrekt wordt door Archdale A. King, *Liturgies on the Primatial Sees*, London/New York/Toronto 1957, 139-153, F. Ellen Weaver, *Contribution des Port-Royalistes aux liturgies néo-gallicanes*, in: *Port Royal en exil, Chroniques de Port-Royal* 1986, Paris 1987, 171-194 en id., *The Neo-Gallican Liturgies Revisited*, in: *Studia Liturgica*, vol. 16, 1986/1987 (3/4), 54-72.

<sup>4</sup> Zie ook: J. Nieuwhof, *Neogallicaanse liturgieën*, in: L. Brinkhoff e.a. (red.), *Liturgisch Woordenboek*, Roermond 1965-1968, deel 2, 1880-1893, Jean Evenou, *La poésie neo-gallicane*, in: H. Becker en R. Kaczynski, *Liturgie und Dichtung*, Sankt Ottilien 1983, deel 1, 821-854 en: Koenraad Ouwens, *Het Stukjesboek – Missen en Gezangen 1745-1803: De basis van het oud-katholieke kerklied in Nederland*, Amersfoort 1996, 75-93.

werd het lokale karakter van het kalendarium benadrukt, waarbij bovendien de zondagsviering een belangrijker factor kon worden dan die van de heiligen.

2. De theoretische verdeling van de psalmen over de getijden van een week bleek in de praktijk een illusie te zijn doordat de bedoelde doorlopende recitatie telkens verstoord werd door feesten die herhaaldelijk dezelfde psalmen aan het *commune sanctorum* ontleenden. De Franse brevieruitgaven bevatten een andere indeling van het psalterium en volgden andere regels, waardoor dit inderdaad in de loop van één week integraal kon worden gelezen.

3. Een typisch gevolg van de mentaliteitsverandering die uiteindelijk tot de Verlichting zou leiden was, dat men in de lezingen van het brevier vooral het legendarische element wilde onderdrukken, daar men de heiligenlevens niet meer met dezelfde onbevangenheid kon lezen als in vorige eeuwen. Een uitbreiding van het lectionarium voor de eucharistievieringen met eigen lezingen voor weekdagen kon bewerkstelligen dat een groter deel van het Nieuwe Testament aan de orde kon komen dan voorheen het geval was. Door heiligenlevens en patristische teksten in het brevier te vervangen door bijbelse lezingen werd dit nog verder verwezenlijkt.

4. Voor de antifonen en responsoria van het brevier ontwikkelde men het principe dat de teksten hiervan aan de Bijbel ontleend moesten zijn. Op zich was dit een loffelijk streven, maar het had tot gevolg, dat zeer veel van het oude zangrepertoire moest verdwijnen. Op dit punt vertoont het liturgische gallicanisme een duidelijke breuk met het oude *Antiphonarium* en het *Graduale* en daarmee dikwijls ook met de traditionele gregoriaanse zang.

5. Bij de hymnen en de sequenties, die weer in ruimer mate werden toegelaten dan in het *Missale* van 1570 het geval was geweest, vond men de meeste mogelijkheid om creativiteit aan de dag te leggen. Er werden nieuwe teksten geschreven die, naar het oordeel van die tijd, meer beantwoordden aan de normen van het klassieke Latijn.

Zoals reeds werd opgemerkt, werden de nieuwe liturgische boeken na het Concilie van Trente aanvankelijk zonder mankeren in de meeste

Franse bisdommen geaccepteerd, maar er bestond ook enig ongenoegen bij een deel van de clerus, dat aan het oude en vertrouwde gehecht was. Deels terecht en deels ten onrechte verkeerde men dikwijls in de veronderstelling dat de Franse gebruiken, teksten en gezangen rechtstreeks teruggingen op het roemrijke Gallië van weleer.

Ook de geringe participatie van de gelovigen aan de liturgie was verscheidene Franse liturgisten al in de zeventiende eeuw een doorn in het oog, zodat de mening steeds algemener werd, dat de gelovigen gediend zouden zijn met liturgische teksten en vertalingen daarvan. Aanvankelijk beperkte men zich hiertoe en ook in de Nederlanden werd het Franse voorbeeld van missaals met vertaling en stichtelijke bemerkningen nagevolgd. Hierbij ging het om vertalingen van de Romeinse boeken, waarbij soms de lokale gebruiken vermeld werden, maar weldra ging men door aanvullingen en verbeteringen, aanvankelijk alleen in de rubrieken, de gestandaardiseerde boeken aanpassen. Dit proces, dat begint bij het *Rituale Romanum*, gaat zich allengs ook uitstrekken over het brevier en het missaal.

In 1678 liet de aartsbisschop van Vienne, Henri Villars, een brevier voor zijn diocees samenstellen. In dit *Breviarium Viennense*, dat overigens in Parijs tot stand is gekomen, hebben reeds enige aandachtspunten van de gallicaanse liturgiereform tot concrete resultaten geleid. Alle antifonen en responsories zijn aan de Bijbel ontleend en veel legendarisch materiaal in de lezingen van de metten werden vervangen. Niet meer dan ongeveer een derde deel van het Romeinse brevier bleef gehandhaafd. De aartsbisschop van Parijs, François de Harlay (1625-1695), volgde al spoedig het voorbeeld van zijn collega en liet in 1680 het *Breviarium Parisiense* verschijnen, dat volgens dezelfde principes als het *Viennense* was gecomponeerd, maar waarbij deze veel radicaler waren toegepast. Verschillende antifonen van eerbiedwaardige ouderdom, maar zonder directe schriftuurlijke achtergrond blijken aan het biblicistische principe van de samenstellers te zijn opgeofferd.

Nog verder dan bij deze uitgaven is men voor het *Breviarium Monasticum ad usum sacri ordinis Cluniacensis* van 1686 gegaan. Claude de Vert en Paul Rabusson, beiden monniken van de vermaarde abdij, hebben in samenwerking met Nicolas Le Tourneux en in opdracht van

Emmanuel-Theodose de la Tour d' Auvergne (1644-1715), die later als kardinaal van Bouillon bekend zou worden en in die tijd abt van Cluny was, een volledig nieuw brevier geschapen, waarvoor nieuwe hymnen werden gedicht en afwijkende antifonen gekozen met schriftuurlijke teksten. De ordening van de lezingen in de metten werd volledig veranderd, waarbij voor veel vaderteksten ongetwijfeld een betere keuze is gedaan dan in het Romeinse brevier.

In de achttiende eeuw werden verdere pogingen gedaan om een verbeterd brevier te presenteren. Mede naar aanleiding van de publicaties van Frédéric-Maurice Foinard, *Projet d'un nouveau breviaire* van 1720 en van J. Grancolas, *Commentaire historique du breviaire romain* (1727), werd in opdracht van de aartsbisschop van Parijs, Charles-Gaspar-Guillaume de Vintimille, (1655-1746) in 1736 het bekendste neogallicaanse brevier uitgegeven, opnieuw een *Breviarium Parisiense*. Zijn voorganger, De Noailles, had in 1698 en in 1714 twee edities van het brevier doen uitbrengen, die van het *Breviarium Parisiense* van De Harlay nauwelijks afweken. Nu echter zullen de oratoriaan François-Nicolas Vigier, de acoliet François Mésenguy en Charles Coffin, de rector van de Sorbonne, veel radicaler te werk gaan. Vooral de laatste is bekend geworden om zijn talrijke hymnen, waarvan er vele in dit brevier zijn opgenomen. De psalmen zijn nog gelijkmatiger over de weekdays en de getijden daarvan verdeeld dan in de voorgangers van dit tweede *Breviarium Parisiense*. Daartoe werden lange psalmen in secties verdeeld, hetgeen bij de veel latere herziening van het *Breviarium Romanum* onder Pius X geheel geaccepteerd werd, maar voor de achttiende eeuw een innovatie betekende. De over een week doorlopende ordening van het psalterium wordt in principe niet doorbroken op invallende feestdagen. Alleen op de allerhoogste feesten van Christus en Maria wordt hiervan afgeweken. Ook hier is weer het principe gevolgd, dat zoveel mogelijk tekstmateriaal aan de Bijbel ontleend moest zijn en dat de lezingen uit de werken van de kerkvaders en uit de levens van heiligen historisch verantwoord dienden te zijn. De geest van dit brevier is tamelijk systematisch en enigszins moraliserend. Doordat echter de basisstructuur van het getijdengebed niet is aangetast, maakt het ondanks de grote hoeveelheid nieuw tekstmateriaal, toch een traditionele indruk. Het werd al spoedig door verschillende andere Franse diocesen overgenomen en als het *Breviarium*



*Ecclesiasticum* met de reeds genoemde toevoegingen door de Cleresie in de Noordelijke Nederlanden. Tot in de twintigste eeuw werden daar door priesters en seminaristen de getijden gelezen uit dit *Breviarium Ecclesiasticum* van 1744. Hiermee heeft het tweede *Breviarium Parisiense* zeker een bijdrage geleverd aan de vorming van de geestelijken die tot de Cleresie hoorden en hun denken over kerk en kerkelijk ambt.

## Het feest van Petrus en Paulus in zijn historische ontwikkeling

Voordat deze invloed kan worden onderzocht aan de hand van de resultaten van een vergelijking tussen beide brevieruitgaven, dient eerst het hier gekozen punt van vergelijking, de feestdag van 29 juni, de voornaamste onder de apostelfeesten, nader te worden beschouwd in zijn historische ontwikkeling, die van groot belang is geweest voor een van zijn opvallendste facetten, namelijk het manifeste gebrek aan evenwicht in de aandacht voor elk van beide apostelen in de formulieren voor de eucharistie en de getijden.

De verering van de apostelen Petrus en Paulus en hun feestdag vinden hun oorsprong in Rome. Beiden worden beschouwd als stichters van de Romeinse kerk en zij worden onder meer door Clemens Romanus <sup>5</sup>, Ignatius van Antiochië <sup>6</sup>, de presbyter Gaius, die door Eusebius wordt geciteerd <sup>7</sup>, alsook door Irenaeus <sup>8</sup> als paar genoemd.

---

<sup>5</sup> Clemens Romanus, Ep. I ad Cor. 5: MPG I, 217-220.

<sup>6</sup> Ignatius ad Romanos 4: MPG V, 807-810.

<sup>7</sup> Eusebius, Hist. Eccl. 11, 25: MPG XX, 207-210.

<sup>8</sup> Irenaeus, Adv. haer. III, 1 en 3: MPG VII, 843-855.

De oudste Romeinse heiligenkalender, de *Depositio martyrum*, die voorkomt in de *Chronographus* van 354, vermeldt twee plaatsen waar op 29 juni de apostelen werden vereerd <sup>9</sup>:

*III Kai. Iul. Petri ad catacumbas et Pauli Ostense Tusco et Basso cons.*

Aan dit geschrift is de naam verbonden van Furius Dionysius Philocalus, die ook het metrische opschrift van paus Damasus op de marmeren grafstenen van de Romeinse martelaren heeft laten aanbrengen.

In het begin van de twintigste eeuw hebben opgravingen aan de Via Appia, waar zich nu de kerk van San Sebastiano bevindt, Romeinse graven aan het licht gebracht met graffiti die de namen van Petrus en Paulus vermelden. Een verering van beide heiligen *ad catacumbas* is nauwelijks voorstelbaar zonder de aanwezigheid van hun relieken ter plaatse. De inscriptie van Philocalus is weliswaar verloren gegaan, maar tekst ervan is bewaard gebleven <sup>10</sup>:

*Hic habitasse prius sanctos cognoscere debes  
nomina quisque Petri partiter Paulique requiris.*

Het feit dat hier gesproken wordt van ‘wonen’, waarmee hoogstwaarschijnlijk op een rustplaats van de stoffelijke resten van de apostelen wordt geduid, en de omstandigheid dat op deze plaats een verering tot ontwikkeling is gekomen, behoeven echter nog niet tot de conclusie te leiden, dat Petrus en Paulus direct na hun dood op deze plaats zijn begraven.

Het getuigenis van de Romeinse presbyter Gaius (ca. 200) spreekt van τὸ πᾶσι van de apostelen op de Vaticaanse heuvel, bij de Horti

---

<sup>9</sup> *Monumenta Germaniae Historica*, Auct. antiq. IX, 39, waar in de aanhef van het geschrift staat: Philocalus titulavit. Voor de tekst van de *Depositio martyrum* zie: MGH, l.c., 71-72.

<sup>10</sup> L. Duchesne e.a. (ed.), *Le Liber Pontificalis*, Paris 1886-1892 (reprint 1955-58), I, CIV, n. 1.

Agrippinae, de plaats waar thans de Sint-Pieter staat, en aan de Via Ostiensis, de locatie van de huidige basiliek van San Paolo fuori le Mure. De veronderstelling dat de stoffelijke resten van de beide apostelen na hun marteldood aan de Via Appia zijn begraven, steunt op een mededeling in het *Liber Pontificalis*, dat paus Cornelius (gest. 253) het lichaam van Petrus van de Via Appia naar zijn martyrium op de Vaticaanse heuvel en dat van Paulus naar de Via Ostiensis heeft laten overbrengen. Pascher wijst er terecht op, dat hierdoor de datering van de *Depositio martyrum: ... Tusco et Basso consulibus...* haar betekenis verliest. Deze wijst immers op het jaar 258. Het gegeven in het *Liber Pontificalis* kan niet als een historisch argument tegen Gaius en de *Chronographus* worden beschouwd, maar dient te worden gezien als een poging in de zesde eeuw om strijdige mededelingen uit het verleden met elkaar in harmonie te brengen.

Dat een translatie van het gebeente van de apostelen heeft plaats gevonden, is zo goed als zeker. Deze zou kunnen samenhangen met de vervolgingsedicten die keizer Valerianus (253-260) in 257 uitvaardigde, als gevolg waarvan de christenen de overblijfselen van de stichters van hun gemeenschap overbrachten naar de minder in het oog vallende catacomben aan de Via Appia, teneinde het gevaar van eventuele schending van de relieken te reduceren. De datering aan de hand van de namen der consules lijkt deze hypothese te bevestigen <sup>11</sup>.

De Italiaanse archeoloog Enrico Josi <sup>12</sup> heeft, onder verwijzing naar de Romeinse jurist Julius Paulus (3de eeuw), die opmerkt dat de juridisch beschermde grafplaats die is, waar het hoofd van de gestorvene rust <sup>13</sup>, aannemelijk gemaakt dat men onder Valerianus niet de gehele lichamen van de apostelen naar de Via Appia heeft overgebracht, maar alleen de hoofden. E. Kirschbaum <sup>14</sup> wijst in dit verband naar een tot dan toe

---

<sup>11</sup> Zie ook: H. Lietzmann, *Petrus und Paulus in Rom*, Berlin 1927<sup>2</sup>.

<sup>12</sup> B.M. Appoloni-Ghetti, A. Ferrua, E. Josi, E. Kirschbaum, *Esplorazioni sotto la Confessione di S. Pietro in Vaticano*, Città del Vaticano 1951.

<sup>13</sup> Paulus Dig. 11, 7, 44.

<sup>14</sup> E. Kirschbaum, *Die Gräber der Apostelfürsten*, Frankfurt/Main 1957, 154.

onopgehelderde marmeren nis in de graffitiwand onder de Sint-Pieter, die bestemd zou kunnen zijn als bewaarplaats van hoofden van de apostelen. Bovendien zijn er zowel in de Sint-Pieter als in de basiliek van San Paulo fuori le Mure altaren geweest die de hoofden van Petrus, respectievelijk Paulus bevatten. Vandaar zouden de beide hoofden bij de inval van de Saracenen in 846 naar de basiliek van Sint-Jan van Lateranen zijn overgebracht.

De *Depositio martyrum* noemt alleen Petrus bij de Via Appia en wanneer men de historische betrouwbaarheid van deze vermelding ernstig wil nemen, dient men zich af te vragen, waarom de gedachtenis van Paulus op 29 juni weer aan de Via Ostiensis gehouden werd, maar die van Petrus nog aan de Via Appia. Het *Martyrologium Hieronymianum*, ontstaan in de vijfde eeuw in Noord-Italië en aan het einde van de zesde eeuw verspreid naar Gallië (Auxerre) en later ook naar andere streken, vermeldt drie plaatsen waar de gedachtenis van de apostelen gehouden wordt<sup>15</sup> :

*III Kal. Iul. Petri et Pauli. Petri in Vaticano, Pauli vero in Via Ostiensi, utrumque in Catacumbas, Basso et Tusco cons.*

Deze cultusplaatsen komen overeen met die welke genoemd worden in een opmerking die dikwijls aan Ambrosius wordt toegeschreven:

*... trinis celebratur viis festum sacrorum martyrum.*

Deze wegen zijn de Via Cornelia op de Vaticaanse heuvel, de Via Ostiensis en de Via Appia.

Op de vraag naar de oorzaak van de apostelverering op verschillende plaatsen geeft Pascher een eenvoudig en daarom wellicht ook plausibel

---

<sup>15</sup> Vgl. H. Quentin en H. Delehaye, *Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum*, *Acta Sanctorum*, Nov. 2, 2, Brussel 1931.

antwoord <sup>16</sup>. De relik van Paulus zou weer naar het oorspronkelijke graf zijn teruggebracht, maar dat zou niet zijn gebeurd met het hoofd van Petrus. De basiliek van de apostelen aan de Via Appia (de kerk werd in 1611 in barokke stijl herbouwd en heeft thans Sebastianus als patroonheilige) was als eerste van de drie basilieken die Constantijn de Grote na de kerkvrede heeft laten bouwen, voltooid. Spoedig daarna kwam ook de kleine Paulusbasiliek gereed, maar door haar grote omvang en de daarmee samenhangende bouwtechnische moeilijkheden kon de Petrusbasiliek pas later in gebruik worden genomen. Aan deze situatie zou de *Chronographus* refereren, terwijl het *Martyrologium Hieronymianum* uitgaat van de beschikbaarheid van drie basilieken.

De veronderstelling, dat er al vroeg in de geschiedenis translaties van de relieken van Petrus en Paulus hebben plaats gehad, zou tevens de datum van het voornaamste feest van de beide apostelen kunnen verklaren. Dat zij op dezelfde dag de dood hebben gevonden, is weliswaar niet uitgesloten, maar dit lijkt eerder een rationalisatie van een reeds bestaande praktijk te zijn dan een historische verklaring.

Opgravingen onder de confessio van de Sint-Pieter, die paus Pius XII van 1940 tot 1949 en van 1953 tot 1957 heeft laten uitvoeren, hebben opheldering gebracht in de kwestie van het graf van Petrus. De *memoria* van de onder Constantijn gebouwde Petrusbasilica omvat een ouder grafteken, dat zeer waarschijnlijk met het door Gaius genoemde identiek is. Het is een monument van twee verdiepingen, dat gebouwd is tegen de oostzijde van een muur (de zgn. Rode Muur), die een begraafplaats van ongeveer 8 x 4 m. naar het westen toe afsluit. Het bevat drie recht boven elkaar geplaatste nissen. Daarvan bevindt zich de onderste, die tamelijk ruw gevormd is, onder de grond. De twee andere zijn van elkaar gescheiden door een oorspronkelijk naar voren stekende, maar nog slechts in fragmenten bewaard gebleven muren plaat, die rustte op twee zuilen. Op de bewaard gebleven muren bevinden zich verscheidene graffiti, waarbij eenmaal de naam Petrus te vinden is.

---

<sup>16</sup> Joseph Pascher, Das Fest der Apostelfürsten, in: *Liturgisches Jahrbuch*, Münster 1962 (12), 207-219 en: id., Das Liturgische Jahr. München 1963. 477-504.

De *memoria* moet, gezien het materiaal dat ervoor is gebruikt, rode bakstenen uit de tijd van keizer Marcus Aurelius, vóór 165 zijn opgericht. In een onregelmatig gevormd gat van ongeveer 80 x 80 cm. zijn meer dan 1400 munten gevonden, die dateren van de eerste tot de zeventiende eeuw en afkomstig zijn uit verscheidene Europese landen. Onder de onderaardse nis zijn de resten van het gebeente van een oude man gevonden.

Van deze plaats, die dus al vroeg een verering van Petrus kende, zou op 29 juni 258 de translatie van de relieken naar de Via Appia hebben plaats gehad, waar toen ook het *refrigerium*, het dodenmaal, gehouden werd. Toen de beide andere cultusplaatsen weer in gebruik konden worden genomen, werd de gedachtenis van Petrus weer gehouden aan de Via Comelia en die van Paulus aan de Via Ostiensis, de plaatsen van de memoriae; de gedachtenis van beide apostelen *ad catacumbas* bleef nog enige tijd bestaan, getuige het *Martyrologium Hieronymianum*, maar moet in de loop van de vierde eeuw op de achtergrond zijn geraakt. Prudentius, die in 402/403 de martyria te Rome bezocht, maakt in zijn *Liber Peristephanon* <sup>17</sup> immers wel melding van een vigilie met afsluitende eucharistie, die de paus in de Petrusbasiliek vierde, alsook van een herhaling van de eucharistie in de Paulusbasiliek, maar niet van een viering aan de Via Appia.

Men zal voor de beide vieringen, die hoewel in oorsprong en in wezen een eenheid vormden, gaandeweg wel steeds meer teksten en gebeden hebben gekozen die het eigen karakter van de gedachtenissen benadrukken. In de Sint-Pieter ging men ertoe over, op 29 juni de patroonheilige van deze kerk centraal te stellen en op de dag erna Paulus te commemoreren, wat in de oude kalendaria nog onbekend is. De epistellijst in de *Comes van Würzburg* (zesde eeuw) geeft geen datum voor het feest, maar wel de lezingen, op een wijze die doet vermoeden dat de vieringen van de beide apostelen op achtereenvolgende dagen werden gehouden:

---

<sup>17</sup> Prudentius, *Perist. XII*, Passio apostolorum, r. 58: "Lux in duobus fervet una festis"; CCL CXXVI, 379-381.

In vigiliis sci. Petri	Handelingen 3, 1-10
In nato sci. Petri	Handelingen 12, 1-11
In vigiliis sci. Pauli	Galaten 1,11-20
In nat. sci. Pauli	Handelingen 9,1-22

In het *Capitulare Evangeliorum* uit het midden van de zevende eeuw vindt men de evangelielezingen, waarbij wel expliciete data genoemd worden:

Die XXVIII mensis Iuni vigiliae apostolorum Petri et Pauli	Johannes 21, 15-19
Die XXVI/II mensis Juni natale apostolorum Petri et Pauli	Matteüs 16, 13-19
Die XXX mensis supra scripti ad scum Paulum	Matteüs 19, 27-29

Het *Sacramentarium Veronense* bevat een formulier (XV) voor het *natale apostolorum Petri et Pauli* en een ander (XXVI) voor Paulus alleen. Formulier XXI is hier voor een feest ter ere van alle apostelen bestemd.

Het *Sacramentarium Gelasianum Vetus* kent de volgende dispositie van de vieringen van Petrus en Paulus:

In vigilia apostolorum Petri et Pauli	II kalendas iulias
Item in natale sancti Petri propriae	III kal. iulias
In natale apostolorum Petri en Pauli	III kal. iulias
Item natale sancti Pauli propriae	III kal. iulias.

Ook het *Gelasianum VIII saeculi* kent nog de viering van beide apostelen op 29 juni. Daartegenover staat het *Gregorianum*, dat op deze dag een exclusief Petrusfeest laat vieren:

III Kalendas iulias id est XXVIII die mensis iunii vigilia sancti Petri

III Kalendas iulias id est XXVIII die mensis iunii natale sancti Petri

Pridie kalendas iulias id est XXX die mensis iunii natale sancti Pauli.

De opschriften in de door Hesbert <sup>18</sup> vergeleken *antiphonalia missae* stemmen met deze laatste traditie overeen.

Er is dus al vrij vroeg sprake van twee benaderingswijzen, die in het *Missale Romanum* van 1570 en het *Breviarium Romanum* van 1568 beide hun sporen hebben nagelaten. In beide boeken heten het feest van 29 juni en de vigilie daarvan weliswaar ter ere van de beide apostelen te zijn, maar het liturgische materiaal voor deze dag in het *Missale* wijst, afgezien van de oraties, de priefatie, het graduale en het vrijwel gelijkkluidende offertorium, op een bijna exclusief Petrusfeest, terwijl de vigiliemis, die voor een deel samengesteld lijkt te zijn uit ouder materiaal, naast teksten die ook op de apostelen in het algemeen toepasbaar zijn, enkele specifieke verwijzingen naar Petrus (in het onderstaande met een asterisk aangeduid), maar niet naar Paulus bevat.

### *In vigilia Apostolorum Petri et Pauli*

* Introitus	Ant. Dicit Dominus Petro Vs. Caeli enarrant	Johannes 21, 18-19 Psalm 19, 2 <sup>19</sup>
* Oratie	Praesta ... ut nullis nos permittas perturbationibus concuti, quos in Apostolicae confessionis petra solidasti...	
* Epistel	Handelingen 3, 1-10	(als in Comes)

---

<sup>18</sup> H. Hesbert, *Antiphonale Missarum sextuplex*, Brussel 1936, 136-139.

<sup>19</sup> De nummering van de psalmen is in dit artikel niet die van de Septuaginta en de Vulgaat, maar volgt de thans meer gangbare telling volgens de Hebreeuwse grondtekst.



*Petrus en Johannes genezen een  
verlamde in de Schone Poort* Würzburg)

Graduale	In omnem terram	Psalm 19, 5
* Evangelie	Johannes 21, 15-19 <i>Petrus, de herder van de kudde</i>	(als in Cap. Ev.)
Offertorium	Mihi autem nimis honorati sunt	Psalm 139, 17
Secreta	Munus populi tui	
* Communio	Simon Joannis, diligis me	Johannes 21, 15 en 17
Postcommunio	Quos coelesti, Domine, alimento satiasti	

*In festo sanctorum Apostolorum Petri et Pauli*

Introitus	Ant. Nunc scio vere Vs. Domine probasti me	Handelingen 12, 11 Psalm 139, 1-2
Oratie	Deus, qui hodiernam diem Apostolorum tuorum Petri et Pauli martyrio consecrasti	
Epistel	Handelingen 12, 1-11 <i>Petrus in de gevangenis</i>	(als in Comes Würzburg)
Graduale	Constitues eos	Psalm 45, 17-18
Alleluia	Tu es Petrus	Matteüs 16, 18
Evangelie	Matteüs 16, 13-19 <i>De belijdenis van Petrus</i>	(als in Cap. Ev.)
Offertorium	Constitues eos	Psalm 45, 17-18
Secreta	Hostias, Domine, quas nomini tuo	
Communio	Tu es Petrus	Matteüs 16, 18



7	Exaltabuntur	Psalm 75, 11
8	Lux orta est justo	Psalm 97, 11
9	Custodiebant	Psalm 99, 7

Dat dit stelsel oorspronkelijk voor de feestdag van Petrus en Paulus moet zijn gedacht en pas later is gaan dienen als gemeenschappelijke tekst voor apostelfeesten, is af te leiden uit de inhoud van deze antifonen en de motieven die aan de thematische keuze van de psalm als geheel en van de antifoon als bijzonder gegeven ten grondslag kunnen hebben gelegen.

De tekst van Psalm 19, 5, die de eerste antifoon vormt, heeft in feite betrekking op de hemellichamen, die zonder te spreken van Gods grootheid getuigen, maar wordt hier, ogenschijnlijk zonder veel consideratie met de context, op de apostelen toegepast, wier woorden tot aan de einden der aarde weerklinken. Toch kan men deze, voor de hedendaagse mens waarschijnlijk niet zeer voor de hand liggende toepassing, tamelijk frequent in patristische teksten aantreffen, zoals bij Augustinus, die in *Enarratio II* het vierde vers van Psalm 19:

*Non sunt loquellae neque sermones  
quorum non audiantur voces eorum*

zodanig verklaart, dat deze stemmen die van de apostelen zijn <sup>20</sup>, alsook in de vijfde lezing van de metten in hetzelfde *commune apostolorum*, waarin Gregorius de Grote Psalm 34, 6 aldus verklaart:

*... Verbo Domini caeli firmati sunt. Verbum enim Domini Filius est Patris. Sed eosdem caelos, videlicet sanctos Apostolos, ut tota simul sancta Trinitas ostendatur operata, repente de Sancti Spiritus divinitate adiungitur: Et Spiritu oris eius omnis virtus eorum* <sup>21</sup>.

---

<sup>20</sup> CCSL XXXVIII, 106.

<sup>21</sup> Homilia XXX in Evang.: MPL LXXVI, 1224vv.

De tweede psalm lijkt dan ook te zijn gekozen omwille van dit motief en mogelijk om nog een ander tekstgedeelte dan in de antifoon wordt geciteerd. Psalm 34, 8:

*Hij legert zich, de Engel des Heren,  
rondom wie Hem vrezen en redt hen,*

is gemakkelijk toepasbaar op het optreden van de engel des Heren in Handelingen 12, 7, bij de bevrijding van Petrus uit de kerker. Wellicht is bij de keuze van de antifoon *Clamaverunt justi* de tekst van Handelingen 12, 5 een overweging geweest, waarin de gemeente vurig voor Petrus bidt:

*Roepen vromen om hulp, dan hoort hen de Heer,  
om hen te verlossen uit al hun angsten.*

Ook moet in dit verband gewezen worden op het citaat in 1 Petrus 3, 10-12, dat bestaat uit de verzen 13 tot en met 17a van Psalm 34, die onmiddellijk aan het voor de antifoon gekozen vers voorafgaan.

De derde antifoon van de eerste nocturne en de drie antifonen van de tweede nocturne hebben betrekking op de apostelen in het algemeen en hier op Petrus en Paulus, de apostelvorsten in het bijzonder. De bekende tekst uit Psalm 45,17:

*Constitues eos principes super omnem terram,*

die ook elders in het Romeinse officie functioneert, lijkt een benadrukking van hun positie in de kerk te zijn. Niet uitgesloten moet worden, dat Psalm 61, waarvan de antifoon, die het vorsten-motief uitwerkt in de vorm van de gedachte aan het rechtmatige erfdeel dat hndie de Naam des Heren vrezen toevalt en die daarmee voortbouwt op Psalm 47, 5, mede is gekozen omwille van vers 3, waarin "*in petra exaltasti me*" is opgevat als een uitspraak van de kerk tot Christus.

De antifoon *Exaltabuntur*, genomen uit Psalm 75, 11 en zoals steeds in de derde nocturne het geval is, gevolgd door *alleluia*, lijkt de minst veelzeggende van het negental, maar ook hier is het geenszins uitgesloten,

dat de psalm gekozen is omwille van andere verzen. Hiervoor komt vooral vers 6 in aanmerking:

*Heft uw hoorn niet op naar den hoge  
en sla geen halsstarrige taal uit,*

hetgeen in het licht van Handelingen 9, 1 gezien zou kunnen worden, waarin Paulus dreiging en moord blaast tegen de discipelen van Heer. Ook kan vers 4 aanleiding zijn geweest voor de keuze van deze psalm:

*Als de aarde wankelt met al haar bewoners,  
ben ik degen die haar zuilen vastzet.*

Hierbij kan gedacht zijn aan Galaten 2, 9, waarin Paulus de apostelen Jakobus, Petrus en Johannes als zuilen aanduidt.

De tweede antifoon, *Lux orta est justo*, is weliswaar van zeer algemene strekking, maar de keuze van Psalm 97 zou wel eens een voortzetting van het motief kunnen zijn dat bij de psalmen 19 en 34 van belang is geweest en dat te vinden is in vers 6: .

*De hemel zegt aan dat Hij recht doet,  
alle volken ontwaren zijn luister.*

Ook kan bij de keuze Handelingen 9, 3 van belang zijn geweest, waarin het licht uit de hemel Paulus omstraalt op diens weg naar Damascus.

De keuze van de laatste antifoon uit Psalm 99 houdt vrijwel zeker verband met datgene wat aan de gekozen tekst als vers 7a direct voorafgaat:

*In columna nubis loquebatur ad eos,*

waarbij mede op grond van 2 Petrus 1, 17 aan Christus' verheerlijking op de berg gedacht kan zijn, waarvan Petrus immers getuige was. In Matteüs 17, 5 is immers ook van een lichtende wolk sprake, waaruit een stem klinkt:

*Dit is mijn Zoon, de Welbeminde, in wie Ik mijn behagen heb gesteld;  
luistert naar Hem.*

Bij dit laatste sluit de antifoon aan:

*Custodiebant testimonia eis, et praecepta eius.*

De opbouw van de psalmodie in de metten en de keuze van de antifonen is beslist niet onevenwichtig: vijf van de negen antifonen hebben betrekking op de apostelen in het algemeen of althans op Petrus en Paulus samen, twee nemen gebeurtenissen uit het leven van Petrus tot onderwerp en twee andere dat van Paulus.

### *De lecties en responsoria in de metten*

In tegenstelling tot de psalmen en hun antifonen worden de lezingen en de responsoria niet genomen uit het *commune apostolorum*. Het epistel van de vigiliemis, Handelingen 3, 10-15 komt, verdeeld over de eerste en de tweede lezing nogmaals tot klinken, terwijl het vervolg hierop, de toespraak van Petrus (Handelingen 3, 11-16) die in het epistel achterwege blijft, de derde lezing vormt.

In de tweede nocturne wordt een gedeelte uit een preek van Leo de Grote gelezen <sup>22</sup>, waarin de stad Rome en de stichters van de gemeente aldaar centraal staan. De derde nocturne bevat een gedeelte van Hiëronymus' commentaar bij Matteüs 16 <sup>23</sup>.

Deze laatste tekst blijkt in de responsoria een bijzonder belangrijke plaats in te nemen. De *codex van Compiègne*, die reeds in verband met de psalmenkeuze is genoemd, bevat veertien responsoria, waarvan het Breviarium Romanum er acht heeft overgenomen.

---

<sup>22</sup> Sermo 82: MPL LIV, 422-428.

<sup>23</sup> Comm. in Ev. Matth. III, 16: MPL XXVI, 115-117.

De teksten en de motieven waaruit deze responsoria zijn samengesteld, zijn in de onderstaande tabel weergegeven.

	<i>incipit</i>	<i>teksten</i>	<i>motief</i>
1	Simon Petre, antequam	cf. Mt 4, 18-19 cf. Ps. 45, 17 Mt. 16, 19	visser vorst primaat
2	Si diligis me	Jo. 21, 15-17 cf. Lc. 22, 23 cf. Joh. 10,15 Mt. 26, 35	herder verloochening
3	Tu es Petrus	Mt 16, 18-19	primaat
4	Domine, si tu es	Mt. 14, 28, 31, 30	water
5	Surge, Petre	Hand. 12, 8, 7	bevrijding
6	Tu es pastor ovium	Mt 16, 18-19 ( <i>ged. vrije tekst</i> )	primaat
7	Ego pro te rogavi	Lc. 22, 32 Mt. 16, 17	verloochening primaat
8	Quem dicunt homines	Mt. 16, 13; 16-18	primaat

Het motief van het primaat van Petrus staat hier duidelijk centraal: niet minder dan driemaal wordt Matteüs 16, 19 zelf geciteerd (in de responsoria 1, 3 en 6) en tweemaal het onmiddellijk voorafgaande (responsoria 7 en 8). De macht tot binden en ontbinden wordt in de eerstgenoemde groep responsoria in het steeds gelijklopende vers genoemd en het motief van de sleutels van het hemelrijk verschijnt in het te herhalen tweede gedeelte van het responsum.

## *De vespers en de lauden*

Tot het vermoeden dat de tweede vespers samen met de psalmodie van de metten een ouder bestanddeel van het officie voor deze feestdag vormen dan de eerste vespers en de lauden geeft het feit, dat ook hier de antifonen, althans oorspronkelijk, genomen zijn uit de te zingen psalmen, enige aanleiding. Ook het gegeven, dat de reeks voor deze dag voorgeschreven psalmen in het Breviarium Romanum in de eerste vespers gelijk is aan die van zondagen (met uitzondering van de vijfde psalm, die hier Psalm 117 is), maar in de tweede vespers overeenkomt met die van het commune apostolorum, kan worden gezien als een bevestiging van deze hypothese.

Volgens het betoog van Pascher zouden er ooit zes psalmen met antifonen geweest zijn, waarvan het Breviarium Romanum er vijf en het Breviarium Monasticum er vier behouden heeft. Het zou hier gaan om de volgende antifonen:

1	Juravit Dominus, et non paenitebit eum	Ps. 110, 4
2	Potens in terra erit semen eius	Ps. 112, 2
3	Collocet eum cum principibus	Ps. 113, 8
4	Dirupisti, Domine, vincula mea	Ps. 116, 17
5	Euntes ibant, et flebant	Ps. 126, 6
6	Confortatus est principatus eorum	Ps. 139, 17

Bij de antifonen 2, 3 en 6 treedt het motief, dat de apostelen vorsten op aarde zijn en dat ook in de metten aanwijsbaar is, op de voorgrond. Tot op zekere hoogte is dit ook het geval in de eerste antifoön, waar gezinspeeld wordt op het priesterschap van Melchisedek, die immers niet alleen priester van God, de Allerhoogste genoemd wordt, maar ook koning van Salem was (Genesis 14, 18) en die een offerande van brood



en wijn bracht. Dit secundaire motief kan aanleiding hebben gegeven tot de keuze van Psalm 116, waarvan vers 13 luidt:

*De kelk van het heil zal ik heffen,  
aanroepen de Naam des Heren.*

Ofschoon vers 15:

*Kostbaar is in de ogen des Heren  
het sterven van zijn gunstgenoten,*

nauw zou hebben aangesloten bij het gegeven dat 29 juni in de eerste plaats een gedachtenis van martelaren is, heeft vers 17 de antifoon opgeleverd, die hier uiteraard betrekking heeft op de bevrijding van Petrus uit de gevangenis. De antifoon bij het Magnificat wordt in de antiphonaria gekenmerkt door hetzelfde melodische patroon als die van de tweede vespers van het Pinksterfeest: *Hodie completi sunt* <sup>24</sup>. De tekst neemt de traditioneel veronderstelde maar historisch onbewezen gelijktijdigheid van het martelaarschap van de beide apostelen tot onderwerp:

*Hodie Simon Petrus ascendit crucis patibulum, alleluia:  
hodie clavicularius regni gaudens migravit ad Christum:  
hodie Paulus Apostolus, lumen orbis terrae,  
inclinato capite, pro Christi nomine martyrio coronatus est,  
alleluia.*

Terwijl de tweede vespers, niet het minst door deze indrukwekkende antifoon, het karakter dragen van een gedachtenis voor beide apostelen, is de eerste vespers in essentie die van een Petrusfeest. Zoals reeds is opgemerkt, zijn de psalmen die van de gewone zondagvespers met

---

<sup>24</sup> Hier klinkt niet, zoals Pascher, *Das Fest der Apostelfürsten*, 219 en id., *Das Liturgische Jahr*, 490 stelt, de melodie van de antifoon bij het Magnificat in de vespers van Kerstmis. *Hodie Christus natus est* heeft een andere melodie en ook verschilt de structuur van de tekst. Deze kent immers een viermaal herhaald *hodie*, terwijl de antifoon van Pinksteren een dubbel en die van Petrus en Paulus een drievoudig *hodie* bevat.

evenwel Psalm 117 als laatste. Dat de reeks van antifonen hierbij niet in eerste instantie voor de vespers, maar voor de lauden is samengesteld, is af te leiden uit de toevoeging van alleluia aan de vierde antifofoon, die bij de andere niet te vinden is. Deze antifofoon is immers gecomponeerd bij het *Canticum Trium Puerorum*, hetgeen door de tekst (Handelingen 12, 11) bevestigd wordt:

*Misit Dominus angelum suum, et liberavit me de manu Herodis,  
alleluia.*

Het aanknopingspunt van de antifofoon met het canticum is Daniël 3, 95, waarin koning Nebukadnessar erkent, dat de God van Sadrak, Mesak en Abednego zijn engel heeft gezonden om zijn dienaren te redden.

De voorafgaande antifonen zijn, evenals deze vierde, genomen uit de epistellezingen van de vigiliemissie en van de mis van het feest, beide uit de Handelingen der Apostelen:

1	Petrus et Ioannes	Handelingen 3, 1
2	Argentum et aurum	Handelingen 3, 6
3	Dixit angelus ad Petrum	Handelingen 12, 8
4	Misit Dominus angelum	Handelingen 12, 11

De vijfde antifofoon, *Tu es Petrus*, is aan de evangelielezing van het feest ontleend (Matteüs 16, 18) en bereidt als het ware die bij het *Canticum Zachariae* voor: *Quodcumque ligaveris* (Matteüs 16, 19), een motief dat ook in de responsoria van de metten centraal staat. De vrije tekstbehandeling van de antifofoon bij het Magnificat in de eerste vespers,

*Tu es pastor ovium, Princeps apostolorum:  
tibi traditae sunt claves regni caelorum*

en het hierin voorkomende rijm wijzen op een relatief laat te dateren compositie. Het bijbelse materiaal waarvan voor de zang- en leesteksten in de duidelijk te onderscheiden componenten van het officie volgens

het *Breviarium Romanum* gebruik is gemaakt, kan als volgt worden geschematiseerd:

<i>missen</i>	<i>metten</i>	<i>lectiones responsoria metten</i>	<i>1ste vespers lauden</i>	<i>2de vespers</i>
Ps. 19	Ps.19			
	Ps.34			
Ps. 45	Ps. 45			
	Ps. 47			
	Ps. 61			
	Ps. 64			
	Ps. 75			
	Ps. 97			
	Ps. 99			
			Ps. 110	Ps. 110
			Ps. 111	
			Ps. 112	
			Ps. 113	Ps. 113
				Ps. 116
			Ps. 117	
Ps. 139				Ps. 139
		Mt. 4		
		Mt. 14		
Mt. 16		Mt. 16	Mt. 16	
		Lc. 22		
Jo. 21		Jo. 21		
Hand. 3		Hand. 3	Hand. 3	
Hand. 12		Hand. 12	Hand. 12	

# Petrus en Paulus in het *Breviarium Ecclesiasticum*

De structuur van de getijden is in dit brevier in grote lijnen dezelfde als die van het *Breviarium Romanum*, maar de invulling hiervan wijkt hiervan zodanig af, dat zelfs niet meer gesproken kan worden van een radicale herziening. Het karakter van het *Breviarium Ecclesiasticum* en dat van het tweede *Parisiense*, Waarvan het voor deze feestdag de tekst geheel heeft overgenomen op enkele ondergeschikte details na, is dat van een compleet nieuwe compositie.

Het officie voor 29 juni geeft niet of nauwelijks aanleiding om in de opbouw ervan historisch gevormde lagen te onderscheiden; veeleer lijkt het in zijn geheel aan een systematische en systematiserende geest te zijn ontsproten.

Terwijl het *Breviarium Romanum* de feestdag kwalificeert als *Duplex I Classis cum Octava communi*, heeft deze in het *Breviarium Ecclesiasticum* de rang van *Solemne-minus cum Octava*. In het Romeinse brevier behoort de feestdag van Petrus en Paulus dus tot de negentien voornaamste feestdagen van het jaar <sup>25</sup>, maar in het Utrechtse is hij lager gekwalificeerd dan bijvoorbeeld die van Bonifatius (5 juli), Bavo (1 oktober), Willibrordus (7 november) of Martinus (11 november), die als *Solemne-majus* worden gevierd.

De psalmen zijn niet genomen uit het *commune apostolorum*, maar zijn die van de weekdag. Dit heeft tot gevolg, dat er geen thematische verbanden zijn tussen de tekst van de psalmen en die van de antifonen, zoals in het *Breviarium Romanum* het geval blijkt te zijn in de metten en de tweede vespers. De antifonenreeksen van de voornaamste getijden zijn als zelfstandige eenheden geprogrammeerd, zodanig dat het officie een doorlopend narratief vertoont.

---

<sup>25</sup> Zie ook: John Harper, *The Forms and Orders of Western Liturgy from the Tenth to the Eighteenth Century*, Oxford 19932, 157.

In de eerste vespers zijn de antifonen genomen uit Johannes 1, waaruit tamelijk letterlijk geciteerd wordt volgens de Vulgaattekst. De verzen 36 en 37 vormen de eerste antifoön: het tweede getuigenis van Johannes de Doper, die Jezus andermaal als het Lam Gods betitelt en de reactie daarop van de beide leerlingen, die Jezus volgen.

De tweede antifoön bestaat uit vers 40, waarin Andreas, een van deze discipelen, de hoofdpersoon is als de eerste die Jezus volgt. In de derde antifoön krijgt, wanneer vers 41 wordt geciteerd, Petrus, die in de vorige antifoön nog slechts in relatie tot Andreas was genoemd, voor het eerst een zelfstandige functie, wanneer zijn broer hem komt zeggen, dat hij en zijn metgezel de Messias gevonden hebben. In de vierde antifoön, die bestaat uit het eerste gedeelte van vers 41, brengt Andreas Simon, die hier, in overeenstemming met de Vulgaattekst, nog niet met de naam Petrus wordt aangeduid, bij Jezus. De vijfde antifoön is het vervolg van vers 41, waarin Simon, in de Vulgaat *filius Johanna*, maar hier *filius Jona* genoemd, de naam Cephas krijgt, wat vertaald luidt: Petrus.

Het vissersmotief wordt uitgewerkt in een responsorium na het kapittel (1 Korintiërs 1, 28-29), waarvoor niet alleen gebruik gemaakt is van de bekende tekst Marcus 1, 17 over de mensenvissers, maar ook van Jeremia 16, 16:

*Ecce ego mittam piscatores multos, dicit Dominus,  
et piscabuntur filios Israel.*

Het Magnificat gaat vergezeld van een antifoön waarvoor gedeelten uit Matteüs 4, 18-19 zijn gebruikt, waarbij merkwaardig genoeg het zojuist genoemde motief is weggelaten.

Lucas 5 bepaalt de antifonenreeks van de eerste nocturne van de metten:

1	Ascendens Jesus	Lucas 5, 3 en 4
2	Respondens Simeon	Lucas 5, 5
3	Cum haec fecissent	Lucas 5, 6

Hier vindt men de kern van het verhaal van Simons wonderbare visvangst, dat samenvattend wordt becommentarieerd door een origineel en treffend gekozen versikel, dat aan de lezingen voorafgaat en genomen is uit Psalm 107, 24. Deze keuze wint nog aan adequaatheid, wanneer men dit vers in zijn directe context beschouwt en deze in verband brengt met de inhoud van de responsoria van deze nocturne. Daarom wordt hier Psalm 107, 23-32 geciteerd <sup>26</sup>:

- 23     *Dan waren er nog die met schepen de zee bevoeren,  
die zaken deden op het wijde water;*
- 24     *ze zagen de werken des Heren,  
zijn wondere schepping, daarginds in de diepte.*
- 25     *Toen Hij sprak en een stormwind deed opstaan  
die de baren der zee omhoog hief,*
- 26     *- ze rezen nu eens hemelhoog,  
dan weer zonken ze neer in de diepten van 't water, -  
toen ontzong hun de moed in dat onweer;*
- 27     *ze duizelden, slingerden rond als dronkaards,  
al hun zeemanschap was op slag verdwenen.*
- 28     *Toen riepen zij in hun ellende de Heer aan  
en Hij bracht hun uitkomst uit dat wat hen kwelde.*
- 29     *Hij bracht de storm tot kalmte  
en de golven legden zich neder.*
- 30     *Wat waren ze opgelucht, nu de golven bedaarden  
en Hij bracht hen terug op hun koers naar de haven.*
- 31     *Laten zij loven de Heer om zijn goedheid,  
om de wonderen die Hij deed aan de kinderen der mensen,*
- 32     *dat zij Hem verheffen waar het volk bijeen is,  
in de raad van de oudsten Hem danken.*

De lezingen in de eerste nocturne kunnen, daar zij in dit officie genomen worden uit datgene wat voor de betreffende dag elders is voorgeschreven, buiten beschouwing blijven. Het eerste responsorie bouwt echter direct voort op de thematiek van de antifonen door te

---

<sup>26</sup> De citaten uit deze en alle andere psalmen zijn overeenkomstig het *Oud-Katholiek Kerkboek*, Baarn 1993.

citeren uit Lucas 5, 9 en 8 – welke volgorde niet willekeurig zal blijken te zijn –, en dit citaat in verbinding te brengen met 1 Samuel 6, 20:

- R/. *Stupor circumdederat Petrum,  
et omnes qui cum illo erant in captura piscium.  
Quod cum vidisset Petrus,  
procidit ad genua Jesu, dicens:*
- \* *Exi a me, quia homo peccator sum, Domine.*
- V/. *Quis poterit stare in conspectu Domini Dei sancti?*
- \* *Exi a me, quia homo peccator sum, Domine.*

Bij enige responsoria van de metten in het *Breviarium Romanum* kon reeds worden geconstateerd, dat zij zodanig zijn gecomponeerd, dat het tekstgedeelte dat als het meest significant wordt beschouwd, in de te herhalen tweede helft van het responsum is ondergebracht. Ditzelfde stijlmiddel kan ook en zelfs tamelijk frequent worden gesignaleerd in de responsoria van het *Breviarium Ecclesiasticum*.

Van de beide andere responsoria van de eerste nocturne, die Petrus' gaan over het water als onderwerp hebben, vertoont het vooral laatste een vergelijkbare opbouw, al zijn hier geen verzen ten opzichte van hun eigenlijke volgorde verwisseld.

- R/. *Petrus dixit ad Jesum:  
Domine, si tu es, jube me ad te venire super aquas.  
Jesus ait: Veni. Et  
\* descendens de navicula,  
ambulabat super aquam  
ut veniret ad Jesum.* Matteüs 14, 28-29
- V/. *Dedisti Domine, et in mari viam,  
et inter fluctus semitam firmissimam.* Wijsheid 14, 3
- \* *Descendens de navicula,  
ambulabat super aquam  
ut veniret ad Jesum.*
- R/. *Videns Petrus ventum validum, timuit;  
et cum coepisset mergi, clamavit  
et Jesus apprehendit eum, et ait:  
\* Modicae fidei, quare dubitasti?* Matteüs 14, 30-31

V/. *Noli timere:*  
*vocavi te nomine tuo, meus es tu:*  
*cum transieris per aquas, tecum ero.*

\* *Modicae fidei, quare dubitasti?*

Jesaja 43, 1

Datgene wat hier van Petrus wordt gezegd, draagt, vooral wanneer men in aanmerking neemt wat hierboven is gesteld met betrekking tot de tekstherhaling, een tamelijk negatief karakter: in het eerste responsorie valt de nadruk op Petrus' zondigheid, in het derde op zijn kleingelovigheid, terwijl het tweede, dat in deze zin minder uitgesproken is, in het herhaalde deel de aandacht van Petrus af- en naar Jezus toeleidt.

De eerste antifoon van de tweede nocturne brengt een element in de compositie van het officie binnen, dat in het *Breviarium Romanum* zo goed als afwezig is: het collectief van de discipelen, waarvan Petrus deel uitmaakt. Dit kan een reden temeer zijn geweest om in het versikel van de eerste nocturne te citeren uit Psalm 107. De perikopen zijn in deze psalm duidelijk afgebakend en het gedeelte waaruit het geciteerde vers is genomen wordt, zoals uit het bovenstaande citaat blijkt, afgesloten met een vermelding van de raad van de oudsten, welke gemakkelijk als typos van het apostelcollege te zien is.

De tweede nocturne verhaalt in de antifonen van Petrus' belijdenis in Johannes 6:

1	Multi discipulorum	Johannes 6, 66-67
2	Respondit Simon Petrus	Johannes 6, 68
3	Nos credimus et cognovimus	Johannes 6, 69

Ook hier is het versikel een samenvatting en een verbreding van de strekking van de antifonen. Het bestaat uit Psalm 86, 10:

*Want Gij zijt grootmachtig, doet wondere daden,*  
*ja, Gij alleen, God!*



De belijdenis uit de mond van Simon Petrus, dat Jezus de Messias en de Zoon van de levende God is, wordt hernomen in de eerste responsorie:

R/. *Dicit Jesus discipulis:*

*Quem me esse dicitis?*

\* *Respondens Petrus, dixit:*

*Tu es Christus Filius Dei vivi.*

Matteüs 16, 15-16

Vl. *Quis ascendit in coelum, atque descendit?*

*Quod nomen est ejus,*

*et quod nomen filii ejus, si nosti?*

Spreeken 30, 4

\* *Respondens Petrus, dixit:*

*Tu es Christus Filius Dei vivi.*

De lezingen van deze nocturne vormen een onderdeel van een predicaat van Bernardus van Clairvaux op het feest van de apostelen<sup>27</sup>. Na het eerste responsorie, waarin Petrus een veel positiever rol speelt dan in de eerste nocturne, wordt de lezing voortgezet met een passage die over de zonde van Petrus handelt:

*Peccavit peccatum grande Petrus Apostolus, et fortassis quo grandius nullum est; et tam velocissime quam facilissime veniam consecutus est; et sic, ut nihil de singularitate sui primatus amitteret.*

Het is deze tekst, die als de inhoudelijke kern van het officie voor deze feestdag moet worden beschouwd, want hier wordt geraakt aan het mysterie van de kerk, die bestaat uit feilbare mensen en niettemin een onfeilbare gemeenschap kan zijn, doordat zij haar fundament heeft in de mogelijkheid dat de mens zich bekeert en daarmee aan de vergeving van Godswegen deelachtig kan worden. De rots op wie deze kerk is gebouwd, is dezelfde als degene die de Heer der kerk in het aangezicht van de dood heeft verloochend. De herders van de kudde en de leraars van de kerk behoeven geen onfeilbare mensen te zijn en kunnen dat ook niet zijn:

---

<sup>27</sup> Sermo I in festo SS. Petri et Pauli apostolorum: MPL CLXXXIII, 405-408.

*Talies decebat humano generi pastores et doctores constitui, qui et dulces essent, et potentes, et nihilominus sapientes: dulces, ut me blande misericorditerque susciperent; potentes, ut fortiter protegerent; sapientes, ut ad viam et per viam ducerent quae ducit ad civitatem.*

Op grond hiervan kan dan ook in de tweede responsorie klinken, waar opnieuw de kern van het kerygma in de herhaling blijkt te liggen:

R/. *Beatus es, Simon Barjona,  
quia caro et sanguis non revelavit tibi,  
sed Pater qui est in coelis,  
et ego dico tibi:*

\* *Quia tu es Petrus,  
et super hanc petram aedificabo  
Ecclesiam meam.*

Matteüs 16, 17-18

V/. *Pastor egressus est lapis Israel;  
Deus omnipotens benedictet tibi.*

Genesis 49, 24-25

\* *Quia tu es Petrus,  
et super hanc petram aedificabo  
Ecclesiam meam.*

In het derde responsorium valt weer sterk de nadruk op de bekering, terwijl men na het tweede responsorium de tekst zou verwachten die in het *Breviarium Romanum* een centrale functie heeft, namelijk Matteüs 16, 19 betreffende de sleutels van het rijk der hemelen. Het opvallende verschijnsel doet zich in het *Breviarium Ecclesiasticum* voor, dat deze tekst voor geen enkele antifoon, responsorium of versikel gebruikt is en dat buiten de hymnen slechts op een plaats een toespeling erop voorkomt. Deze is te vinden in de derde lezing van de tweede nocturne, evenals de twee voorgaande genomen uit dezelfde preek van Bernardus van Clairvaux:

*Qui Simonem magum spiritu oris sui in aere attigit, qui claves regni caelorum tam singulariter accepit, ut praecedat sententia Petri sententiam coeli ?*

Het derde responsorie bevat een bekende tekst uit het Lucasevangelie, die nochtans in deze context verrassend werkt:

- R/. *Simon, ego rogavi pro te,  
ut non deficiat fides tua; Et tu*
- \* *Aliquando conversus,  
confirma fratres tuos.* Lucas 22, 32
- Vl. *Convertam te, et ante faciem meam stabis,  
et quasi os meum eris.* Jeremia 15, 19
- \* *Aliquando conversus,  
confirma fratres tuos.*

In de derde nocturne is veel materiaal, waaronder de antifonen, ontleend aan het Johannesevangelie:

- |   |   |                 |
|---|---|-----------------|
| 1 | Dicit Jesus: Adhuc modicum vobiscum sum | Johannes 13, 33 |
| 2 | Dixit ei Simon Petrus                   | Johannes 13, 36 |
| 3 | Dicit ei Petrus: Quare non possum       | Johannes 13, 37 |

Het versikel, ontleend aan de verzen 21, 23 en 24 van Psalm 139, lijkt hierna een weinig voor de hand liggende keuze, daar het eerste deel genomen is uit enige wraakverzen, die deze psalm bevat:

- V/. *Nonne qui oderunt te, Domine, oderam?*  
R/. *Scito cor meum, et cognosce semitas meas.*

Het lijkt aannemelijk, dat deze keuze niet bepaald is door het vers, maar door het responsum, dat aansluit bij de thematiek van de derde antifoon, waarin Petrus de vraag stelt: Heer, waarom kan ik U niet terstond volgen? Het antwoord dat Jezus hem in het hier niet geciteerde, maar ongetwijfeld bij de gebruikers van het brevier hiermee in herinnering gebrachte vers 38 geeft, bestaat uit de voorzegging van de verloochening.

De drie lezingen van de derde nocturne zijn genomen uit een preek van Augustinus<sup>28</sup>, in aansluiting op Johannes 21, 15. Een bekende passage

---

<sup>28</sup> Augustinus, *Sermo II in Natali apostolorum Petri et Pauli*, n. 296: MPL XXXVIII, 1352-1359.

hieruit, die in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw talloze malen geciteerd is in polemieken rondom het primaat van Petrus, zal waarschijnlijk wel tot de keuze van deze tekst hebben geleid:

*Quod Petro commendatum est, quod Petro mandatum est, non Petrus solus, sed etiam alii Apostoli audierunt, tenuerunt, servaverunt, maximeque ipse consors sanguinis et diei Paulus Apostolus. Audierunt ista, et ad nos audienda transmiserunt. Pascimus vos, pascimur vobiscum. Det nobis Deus vires sic amandi vos, ut possimus etiam mori pro vobis aut effectu aut affectu.*

De verwijzing naar het collectief van de apostelen dat aan het hoofd van de kerk gesteld is, vindt men in relatie tot de verrijzenis van Christus in het eerste responsorie van deze nocturne, waarin aanmerkelijk vrijer is omgegaan met de Bijbeltekst, in dit geval 1 Korintiërs 15, 4, 5 en 7. Het zesde vers en de vermelding van Jakobus in vers 7 blijken geheel te zijn weggelaten:

*R/. Christus resurrexit tertia die  
secundum Scripturas; et*

*\* Visus et Cephae, et post hoc Undecim,  
deinde Apostolis omnibus.*

*VI. Praeoccupat qui se concupiscunt  
ut illis se prior ostendat.*

Wijsheid 6, 13

In het tweede responsorium klinkt de echo van de tekst waarvan de voorafgaande lezing uitgaat:

*R/. Dicit Simoni Petro Jesus:  
Simon Joannis, amas me?  
Domine, tu omnia nosti,  
tu scis quia amo te  
Dixit ei:*

*\* Pasce oves meas.  
Tu pasces populum meum Israel,  
et tu eris dux super Israel.*

Johannes 21, 17

2 Samuel 5, 2

In de derde lectio wordt dan, in het reeds geciteerde gedeelte van Augustinus' homilie, duidelijk gemaakt, dat deze opdracht tot het hoeden van Christus' kudde niet alleen aan Petrus gegeven is en dat dit ook niet een privilege is dat alleen Petrus toekomt. Het *Breviarium Ecclesiasticum* kent, in tegenstelling tot het Romeinse brevier, negen responsoria, waarop het Te Deum nog volgt. Het laatste responsorie refereert aan Petrus' martelaarschap:

- R/. *Dixit Jesus Petro,  
significans qua morte  
clarificaturus esset Deum:* Johannes 21, 19  
*Cum senueris,*
- \* *Extendes manus tuas,  
et alius te cinget,  
et ducet quo tu non vis.* Johannes 21, 18
- VI. *Ecce data sunt super te vinculam  
et ligabunt te in eis,  
et non egredieris de medio eorum.* Ezechiël 3, 25

Na het Te Deum volgt een van de weinige teksten die de beide hier beschreven brevieren voor deze feestdag gemeenschappelijk hebben: Psalm 139, 17, hier in de vorm van een versikel.

De Laudan, waarvan de reeks te reciteren psalmen evenals bij de andere getijden afhangt van de weekdag, worden sterk bepaald door Handelingen 10. De eerste antifoon, Handelingen 10, 13 en 15, heeft betrekking op het visioen van Petrus over rein en onrein gedierte en in de tweede komt Petrus zelf aan het woord:

*Nu besef ik pas goed, dat er bij God geen aanzien des persoons bestaat*  
Handelingen 10, 34.

De drie volgende antifonen en het kapittel zijn genomen uit Handelingen 10, 44-48, de passage waarin wordt verhaald, dat de heilige Geest over allen komt die naar Petrus' toespraak luisteren en dat er daarbij geen onderscheid wordt gemaakt tussen Joden en heidenen, wat bij de eerstgenoemden verbazing wekt.

Hierdoor krijgt het versikel na de hymne (welke nog afzonderlijk behandeld zal worden), dat ontleend is aan Psalm 45, 17-18 en dat evenals het slotversikel van het metten een van de schaarse tekst-overeenkomsten met het *Breviarium Romanum* biedt, een ruimere betekenis:

*Constitues eos principes super omnem terram:  
Memores erunt nominis tui.*

De nadruk komt hier te liggen op het gegeven, dat de apostelen aangesteld zijn om heel de wereld, alle volken, te leiden, welke opdracht zich ook uitstrekt over de kerk, die Gods Naam gedachtig is. De eenheid van de kerk, die de opdracht door de Heer aan de apostelen als zijn medewerkers gegeven ten uitvoer moet leggen en daartoe in staat is, omdat haar leden van Christus zijn en Christus van God is, wordt in de antifoon bij de Lofzang van Zacharias nogmaals tot uitdrukking gebracht in een citaat uit 1 Korintiërs 3, 9, 21-23.

De tweede vespers is analoog aan de lauden opgebouwd: alle antifonen bij de psalmen en het kapittel zijn genomen uit hetzelfde bijbelboek, in dit geval de tweede brief van Petrus. De eerste drie antifonen citeren 2 Petrus 1, 13-15, waarbij de continuïteit van de verkondiging van het evangelie, ook na Petrus' heengaan, op de voorgrond treedt. De verwachting van de wederkomst en het uitstel dat de Heer in zijn lankmoedigheid aan de kerk gunt, bepalen de laatste twee, die ontleend zijn aan 2 Petrus 3, 14-15. In de vijfde antifoon wordt Paulus expliciet genoemd:

*In deze geest heeft ook onze geliefde broeder Paulus u geschreven met de hem verleende wijsheid.*

Hier lijkt een brug te worden geslagen naar het officie van de volgende dag, dat, evenals in het Romeinse brevier, geheel aan Paulus is gewijd.

Dit wordt nog manifester in de bijzonder merkwaardige keuze die voor de antifoon bij het Magnificat is gedaan:

*Principes et inclyti Israel  
amabiles et decores in vita sua,  
in morte quoque non sunt divisi.*

Deze tekst is voor een deel een citaat uit 2 Samuel 1, 23, een fragment van het klaaglied van David over Saul en Jonatan. Dit komt weliswaar niet als canticum in een van beide brevieren voor, maar het heeft wel aanleiding gegeven tot onder andere een van de fraaiste melodieën die het gregoriaanse repertoire kent: de antifoon *Montes Gelboe* <sup>29</sup>. Hier wordt het betreffende fragment typologisch toegepast op het apostelenpaar, dat naar men meende op dezelfde dag de dood gevonden had en wier stoffelijke resten inderdaad een tijd lang bijeen zijn geweest. Bij de keuze zal ook de gedachte hebben meegespeeld, dat Paulus, wiens feestdag met deze vespers wordt ingeleid, v66r de ommekeer in zijn leven de naam Saulus droeg.

### *De thematiek van de getijden en de hymnen*

Doordat de opbouw van het officie in het *Breviarium Romanum* in hoge mate door historische factoren is bepaald, kan men hier, in tegenstelling tot wat bij het *Breviarium Ecclesiasticum* evident is, niet van een duidelijke thematiek spreken. De metten kennen in het Romeinse brevier door hun thematisch gekozen psalmen niettemin in zekere zin een thematische structuur, die door de gedachte dat de apostelen de vorsten der aarde zijn enigermate bepaald wordt. De herhaling van dit motief in het graduale en het offertorium van de mis van 29 juni toont mede, dat het in het geheel van het officie voor deze dag in de Romeinse ritus van groot belang is. Het vorsten-motief spreekt ook uit drie van de zes antifonen die oorspronkelijk voor de tweede vespers bestemd waren, die ouder is dan de eerste.

De teksten die in een latere fase deel gingen uitmaken van het officie van 29 juni, zoals de responsoria van de metten, leggen sterker de

---

<sup>29</sup> In het *Antiphonarium Romanum* en het *Antiphonarium Monasticum* wordt deze gezongen in de vespers van de zaterdag v66r de vijfde zondag na Pinksteren, bij de Lofzang van Maria.

nadruk op het primaat van Petrus en diens sleutelmacht dan in de eerste fase, hetgeen ook het geval is in de antifonen bij de Benedictus in de Lauden en bij het Magnificat in de eerste vespers. De hymnen die van het officie in de Romeinse ritus deel uitmaken, stemmen met deze thematiek geheel overeen. In de metten worden enige strofen van de aan Ambrosius toegeschreven hymne *Aeterna Christi munera* <sup>30</sup> uit het commune apostolorum gezongen en in een daarvan wordt het vorstenmotief nog eens benadrukt:

*Ecclesiarum principes,  
Belli triumphales duces,  
Caestis aulae milires  
Et vera mundi lumina.*

Voor de lauden en de vespers zijn er wel eigen hymnen, die worden gevormd door strofen van een dichtwerk dat traditioneel aan Elpis, de echtgenote van Boëthius (ca. 480-524/525) wordt toegeschreven <sup>31</sup>, maar waarvan het bestaan in werkelijkheid pas vanaf de tiende eeuw kan worden aangetoond <sup>32</sup>, ofschoon anderzijds een vroegere datering niet moet worden uitgesloten. Ook hierin neemt het vorstenmotief een vooraanstaande plaats in, vooral in de toegevoegde derde strofe in de beide vespers:

*O Roma felix, quae tantorum principum  
Es purpurata pretioso sanguine!  
Excellis omnem mundi pulchritudinem,  
Non laude tua, sed sanctorum meritis,  
Quos cruentatis iugulasti gladiis.*

---

<sup>30</sup> AH L, 19.

<sup>31</sup> H.A. Daniel (ed.), *Thesaurus hymnologicus*, Halle 1841 - Leipzig 1856, I, 137 en IV, 164 en 371; John Julian, *A Dictionary of Hymnology*, New York 1907 <sup>2</sup> (reprint 1957), I, 93.

<sup>32</sup> AH LI, 216; vgl. ook XXIII, 255.



Deze strofe is afkomstig uit de hymne *Felix per omnes*<sup>33</sup> die wordt toegeschreven aan Paulinus van Aquileia (gest. 803) en die dikwijls beschouwd wordt als een uitbreiding van Aurea luce.

De thematiek van hymne van de lauden en de vespers is in het *Breviarium Romanum* geheel in overeenstemming met de grondtoon van deze getijden. In de oudere tekstlaag van het gehele officie worden de apostelen voorgesteld als vorsten van het hemels Koninkrijk, maar in de jongere lagen zijn het de personen van de apostelen – en in het bijzonder de persoon van Petrus – waarop de kerk, met Rome als haar centrum, is gegrondvest. De antifonen van de lauden en de eerste vespers, die, zoals geconstateerd is, jonger zijn dan die van de tweede vespers, refereren duidelijk aan Petrus, terwijl in de tweede vespers slechts de derde antifoon, *Dirupisti Domine*, met een concrete gebeurtenis in het leven van Petrus, zijn bevrijding uit de kerker, in verband kan worden gebracht.

In het *Breviarium Ecclesiasticum* is de thematische psalmenkeuze, die het Romeinse brevier en de voorgangers daarvan heeft verrijkt met een kunstwerk als de mettenpsalmodie, geheel verlaten ten gunste van het principe dat in een week het gehele psalmboek moet worden gereciteerd. In wezen is dit een ascetische trek van dit brevier: de *lectio continua* van het Psalter is afkomstig uit het milieu van de vierde-eeuwse eremieten, die ieder voor zich een of meer keren op een dag alle psalmen in hun numerieke volgorde lazen of uit het hoofd opzeiden, zonder zich veel aan de thematiek van de psalmen of een liturgisch verantwoorde dispositie ervan gelegen te laten liggen. Het rigide vasthouden aan dit principe is, zoals in het officie van Petrus en Paulus te zien is, dan ook een van de zwakke zijden van het *Breviarium Ecclesiasticum*. De metten van het *Breviarium Romanum* overtreffen in liturgische kwaliteit verre het Utrechtse officie.

Afgezien van deze tekortkoming, die vermoedelijk ontstaan is doordat de samenstellers zich onvoldoende rekenschap hebben gegeven van de ontstaansgeschiedenis van datgene wat zij wilden vervangen en daarbij de hierboven reeds omschreven principes hebben toegepast als waren

---

<sup>33</sup> AH II, 54.

deze onomstotelijk, kent het Utrechtse brevier, in strikte navolging van het tweede *Parisiense*, een duidelijk te onderscheiden thematische opbouw van het gehele officie.

In de eerste vespers gaat het in de antifonen om de roeping van de eerste apostelen, die in het kapittel (1 Korintiërs 1, 28-29) als een uitverkiezing blijkt te worden beschouwd:

*... wat voor de wereld onaanzienlijk en veracht is, heeft God  
uitverkoren ...*

De vesperhymne, die zoals alle vier de hymnen in het officie van deze dag van de hand van Charles Coffin (1676-1749) is <sup>34</sup>, sluit in zijn vierde strofe van *Quos junxit unus* bij deze gedachte aan:

*Infirmi-  
tatem carnis experti tamen,  
Nostis caducam fictilis testam luti;  
Et consecuti gratiam clientibus  
Praestatis ultro quem pie poscunt opem.*

---

<sup>34</sup> Charles Coffin werd in 1676 te Buzancy (Ardennes) geboren. Hij werd principal van het College van Donnans te Beauvais en in 1712 rector van de Universiteit van Parijs. Hij was degene die in 1720 namens de Congregatio deputatorum universitatis van de Sorbonne het Utrechtse kapittel dankte voor de toegezonden akte van appel tegen de pauselijke bulle Unigenitus. (Vgl. Fred Smit en Jan Jacobs, Van den Hogenheuvel gekomen, Nijmegen 1994, 204 en noot 62 aldaar.) In 1727 publiceerde hij zijn eerste Latijnse dichtwerk, in 1736 gevolgd door zijn Hymni Sacri. Postuum werden in 1755 te Parijs zijn verzameide werken in tweede delen uitgegeven: Les Oeuvres de M. Coffin, Ancien Recteur de l'Université et Principal du College de Donnans-Beauvais. Ook in dit werk zijn de vier hymnen die in het Breviarium Parisiense, aan de samenstelling waarvan Coffin een zeer belangrijke bijdrage heeft gedaan, opgenomen. Zie ook: Evenou, a.w., 829 vv., Julian, a.w., I, 241-242 en: Cyril E. Pocknee, *The French Diocesan Hymns and their Melodies*, Alcuin Club Tract XXIX, London 1954, waarin verscheidene hymnen van Coffin met poetische vertalingen in het Engels zijn opgenomen.

Ofschoon in het officie, zoals reeds werd geconstateerd, de verwijzingen naar Petrus' sleutelmacht minimaal zijn, wordt deze wel in de hymne expliciet genoemd in de derde strofe daarvan:

*In te potestas clavium, Petre eminet;  
Te, Paule, flumen irrigat scientiae:  
Uterque Pastor, et magister, et parens,  
Olimque mundo destinati iudices.*

De hymne van de metten gaat, in tegenstelling tot wat in de lauden en de vespers het geval is, overeenkomstig het klassiek geworden ordinarium dat in het tweede Parijse en in het Utrechts-Haarlemse brevier onverlet gelaten is, aan de psalmodie vooraf. Het invitorium, waarmee de metten geopend wordt en waarop de hymne volgt, zet direct de toon: bij de gebruikelijke Psalm 95 wordt als keervers Efeziërs 2, 20 gezongen:

*Christum, qui aedificavit nos  
super fundamentum Apostolorum,  
Venite, adoremus.*

De hymne, in Sappische versmaat, is een van de fraaiste scheppingen van Coffin en maakt nauwkeurig duidelijk, wat de achtergrond van de gehele compositie van het officie van Petrus en Paulus in het brevier van Parijs is.

*Orbe nunc toto celebrentur ambo  
Principes, orbis decus atque lumen,  
Mille qui Christo peperere verbi  
Semine gentes.*

*Auctor incoepti Deus: ille, terras  
Incolens, primas tibi, Petre, defert:  
Mox vocat Paulum, superas regressus  
Victor ad arces.*

*Alter aetemi Patris eruditur  
Voce delapsa: super astra raptus  
Alter arcanae sacra veritatis  
Flumina potat.*

*Quanta sub vili latitat potestas  
Corpore! infirmos tua sanat umbra,  
Petre: letales tua, Paule, pellunt  
Lintea morbos.*

*Mergitur ponto superante Petrus:  
Naufragum Paulus fluitat per aequor:  
Christe, ades, saevosque jubes utrique  
Parcere fluctus.*

*Heu! fidem cemis titubare nostram:  
Tu vacillantes rege, Christe, gressus:  
Fac, Deus, tantos docili sequamur  
Corde magistros.*

Het gaat hier, in tegenstelling tot de jongere componenten van het *Breviarium Romanum*, niet in de eerste plaats om de personen van de apostelen die de eerste plaats in een hiërarchie bekleden, maar om de gemeente van Christus, die in het apostelschap haar oorsprong en fundament heeft. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat met name in de responsoria van de eerste nocturne Petrus bepaald niet 'de hemel in geprezen' wordt; veeleer gaat het hier om de gedachte dat Christus aardse mensen roept, met begrip voor hun beperkingen en tekorten, waardoor zij niet alleen vissers van mensen mogen zijn, maar het ook kunnen zijn, omdat zij van hun medemensen niet verschillen en nog minder boven hen verheven zijn. In de tweede nocturne staat de belijdenis van Petrus centraal, aan wie deze niet door vlees en bloed geopenbaard is, maar door de Vader die in de hemelen is. Ook na deze belijdenis zal Petrus zondigen en zelfs de Heer verloochenen, maar ook dit is in inbegrepen in het concept van het apostelschap, dat in dit brevier gaandeweg in liturgische teksten ontwikkeld wordt.

De derde nocturne stelt het herderschap, dat aan de apostelen en daarmee aan de gehele kerk is toevertrouwd, centraal. In de derde lezing geeft Augustinus antwoord op de vraag, welke schapen het zijn, die door de apostelen geweid moeten worden. Het gaat hier om de kudde, die door het bloed van Christus verworven is. De Opgestane is de eerste van de martelaren en Petrus is Hem in dat martelaarschap gevolgd, om de kudde die hem is toevertrouwd in de verrijzenis te doen delen.

In de lauden is het centrale thema, dat aan dit heil de Joden en de heidenen deelachtig zijn geworden. Ook dit wordt door de hymne, *Jam nil Hebraeis, Gentium plebs, invade*, vooral in de eerste en in de vierde strofe geaccentueerd: alle volkeren behoren tot de kudde van Christus en diens zorg strekt zich, behartigd door de apostelen en daarmee door de gehele kerk, over allen uit:

*Jam nil Hebraeis, Gentium plebs, invade,  
Dignata eisdem, fausta plebs, honoribus:  
Ovile summus Pastor expandit suum,  
Novusque prima grex adunaris gregi.*

...

*Utrimque servet uberi fructu labor:  
Judaeus, an sis barbarus, nil interest:  
Diversa quamquam sors duobus obtigit,  
Par universa cura succendit gregis.*

De vespers stellen dit alles tenslotte in eschatologisch perspectief, wat treffend is wanneer zij gezongen of gelezen worden wanneer op dit feest de avond valt. Hier wordt in de eerste strofe van de hymne de stad Rome genoemd:

*Tandem laborum, gloriosi Principes,  
Fructum tenetis: sana passim corruunt:  
Quin ipsa late Roma victrix gentium,  
Se Christiano jam stupet subdi jugo.*

Toch blijkt het hier niet, zoals in de vergelijkbare strofe *O Roma felix* in het Romeinse brevier, te gaan om de concrete, aardse stad Rome, gesticht door Romulus en Remus, maar om een eschatologische *civitas Dei*, het nieuwe Rome, gegrondvest op een nieuw broederpaar:

*Nune o cruore purpurata nobili,  
Novisque felix Roma conditoribus,  
Horum trophaeis aucta, quanta verius  
Regina fulges orbe toto civitas!*

Dit broederpaar, zelfs in de dood niet gescheiden, zoals het met toepassing van 2 Samuel I, 23 op Petrus en Paulus in de antifoon bij het Magnificat klinkt, wordt hier niet om zichzelf verheerlijkt, maar als een beeld van de nieuwe schepping, die God in deze wereld bezig is, ondanks en wellicht juist door de menselijke onvolkomenheid, te verwezenlijken.

De kerk verheerlijkt op de feestdag van de eersten onder de apostelen in dit brevier, dat in sommige opzichten een constructie van didactische aard is, rationeel is opgezet en voorbijgaat aan waardevolle liturgie-historische verworvenheden en gegevens, en daarmee even onvolmaakt is als iedere andere menselijke schepping, niet zichzelf om zichzelf. Zij eert geen personen van lang geleden, tot wie gezegd is, dat zij vissers van mensen zouden zijn, maar brengt in herinnering, dat dit woord tot de kerk, tot allen die Jezus Christus willen volgen, gesproken is en dat het vast blijft staan, ook al wordt de aardse tabernakel opgebroken. Zij weet, dat zij weliswaar op mensen gebouwd is, maar die horen Christus toe en daarom zijn poorten van het dodenrijk tegen haar niet opgewassen: haar grondleggers zijn ook in de dood niet van elkaar en van hun fundament, dat Christus is, gescheiden.